

Judith met het hoofd van Holofernes, door Gerrit Pietersz. getekend

• MARIJN SCHAPELHOUMAN •

Detail van afb. 3
GERRIT PIETERSZ.,
*Judith met het hoofd
van Holofernes*, circa
1595-1600.

N agenoeg op de laatste bladzijde van Karel van Manders *Het Leven der Doorluchtighe Nederlandsche, en Hoogduytsche Schilders* vindt de lezer een nogal curieuze aanvulling op de biografie van de Amsterdamse schilder Gerrit Pietersz. De tekst begint heel onschuldig met de mededeling dat Gerrit Pietersz. in 1604 een *Rot oft Corporaelschap* – een schuttersstuk – heeft geleverd, dat een plaats heeft gekregen in de Sint-Sebastiaansdoelen in Amsterdam. Maar dan volgt er een opmerkelijke zin: *Noch wil hy [Gerrit Pietersz.] 't daer by niet laten blijven: maer door vierigen Schilderlust van nieus ontsteken, heeft een voorneem, nu eerst te beginnen wat doen, als hem voorhenen noyt hebbende in de Const genoech voldaen; t'welck een goede meeninge in den Constenaeren is, die andersins licht vernoeght wesende, comen tot geenen voortgangh, oft sy gheraken tot eenen afgangh, ghelijck het velen is geschiet, die in hun Jeught groote cracht in de Const bewesen, en achter aen in hun ouderdom, vallende in eygen-sinnighe doolinghe, oft valsche latendunckenheyt, verliesen t'gene sy in de Const hadden vercreghen, niet meer doende yet, dat den Const-verstandighen bevalt oft voldoet.*¹ Op het eerste gezicht lijkt het alsof Gerrit Pietersz. in deze regels louter lof krijgt toegezwaaid: de kunstenaar blaakt van

artistieke ambitie en dat is goed, zegt Van Mander, want gebrek aan eerzucht en het zich wentelen in zelfgenoegzaamheid leiden onherroepelijk tot stilstand en verval. Toch wringt er iets. Van Manders mededeling dat het heilig vuur 'van nieus' in Gerrit Pietersz. is ontbrand, wekt het vermoeden dat het de schilder een tijdlang aan dadendrang heeft ontbroken, en ook zijn verzuchting over kunstenaars die op latere leeftijd werk afleveren dat het niet haalt bij hetgeen ze in hun jeugd schiepen, laat de lezer met gemengde gevoelens achter.

Het was allemaal zo mooi begonnen, een paar bladzijden eerder. In zijn biografie van Gerrit – of, zoals hij hem noemt – Geerit Pietersz. vertelt Van Mander hoe de jonge Gerrit, (...) *den broeder van den uytneemensten Orgelist oft Orpheus van Amsterdam* Ian Pietersz. [Sweelinck] aanvankelijk in de leer ging bij Jacob Lenartsz in Amsterdam, (...) *een goet Schilder, en uytneemende Glaes-schrijver, wonder veerdich en aerdigh van handelinge, dat men zijns ghelijcke in zijnen tijt qualijck hadde weten te vinden. Geerit heeft hier soo toeghenomen, dat eyndlingh den Meester hem seyde niet verder te connen onderwijsen, dat hy een beter oft meerder Meester behoefde te becomeen.* Op voorspraak van de Amsterdamse kunstverzamelaar Jacob Rauwert kon

Afb. 1
GERRIT PIETERSZ.,
De rust op de vlucht
naar Egypte, 1593.
Ets, 244 x 266 mm.
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-P-OB-27.450).

Gerrit zijn opleiding voltooiën bij Cornelis Cornelisz. van Haarlem. Doe Geerit hier in een Jaer oft twee seer in de Const was ghevordert, bleef noch dry oft vier Jaer te Haerlem op zijn selven werkende, en daeghlijcx practiserende nae t'leven, soo dat hy uytnemende verstandigh in naecten is geworden: en ick acht, datmen weynich onder de Nederlanders sulcken stadighen vlijt siet, oft oyt ghesien heeft, als hy te dier tijt dede, om in de Const toe te nemen, en geschickt te worden, en dat met sulcken lust, dat hy seyde, niet te willen wisselen de Pinceelen teghen den Coningh-staf van Spaengien, willende liever een goet Schilder als groot Prince worden. Tsendert heeft hy t' Antwerpen gewoont, en etlijcke Jaren te Room: en is noch daeglijcx binnen Amsterdam in de Const doende, makende verscheyden heerlijcke wercken, en hem selven gheruchtigh, hem bewijsende een uytnemende Meester: voeghde maer t'gheluck hem oorsaeck by, te maken oft voor handen te hebben, eenighe groote treffelijke stucken, ghelijck zijnen gheest en handt oyt gheneyght hebben gheweest

te doen, soo soudemen zijnen lust en verstant wonderlijck sien wercken, en heerlijcke dinghen te weghe brenghen, daer hy veel den tijdt door moet brenghen, met te maken Conterfeytselen, en ander cleen wercken, welcke dinghen bij den Borghers en Const-liefdighe t'Amsterdam, seer wel en uytnemende ghehandelt, ghesien connen worden.² Veel concreets over Gerrits werk heeft Van Mander niet te melden. Het thema van de schilder die zijn penselen nog voor geen koningskroon zou willen ruilen is een 'topos', een gemeenplaats die in meer levensbeschrijvingen voorkomt en ook de klacht dat de kunstenaar niet aan het echte serieuze werk – lees: de historieschilderkunst – toekomt omdat hij te zeer door het schilderen van portretten en andere beuzelarijen in beslag wordt genomen, is een stokpaardje in Van Manders geschriften.

Van Mander schetst in Gerrit Pietersz.' levensbericht niet veel meer dan het geijkte beeld van de ambitieuze kunstenaar die zijn natuurlijke gaven door gestage vlijt zo goed mogelijk benut; over de aard en omvang van

's mans werk rept hij verder niet. Pas de 'moderne' kunstgeschiedenis zou zich beijveren, het oeuvre van de kunstenaar, voor zover mogelijk, te reconstrueren. Die restauratiepogingen vonden hun voorlopige eind- en hoogtepunt in een artikel van Pieter van Thiel, dat achter de nogal droge titel *Gerrit Pietersz.: addenda en corrigenda* een schat aan informatie verbergt.³ Aan de hand van een chronologische lijst van alle tot op dat moment bekende werken maakt de schrijver een voorlopige balans op: twaalf schilderijen, acht tekeningen, zes etsen en vier gravures naar inventies van Gerrit Pietersz. zijn tot dan toe aan het licht gekomen.⁴ Dat is niet veel voor een man die, zoals Van Mander meldt, zoveel 'stadighen vlijt' tentoonspreidde. De voor de hand liggende conclusie is dan ook dat de werken die wij nu ken-

nen slechts een klein deel vormen van een oeuvre dat ooit veel groter moet zijn geweest. Dat beeld wordt bevestigd door een blik op de chronologische lijst van tot op heden bekende prenten, tekeningen en schilderijen: we kennen werk uit de jaren 1592-1594, 1601, 1604 en 1608. Uit de tussenvolgende jaren is er niets. Of hebben in het leven van Gerrit Pietersz. vlagen van frenetieke productie en perioden van stilstand elkaar afgewisseld? We weten het niet, maar het zou kunnen. Zie bijvoorbeeld 's mans etsen. We kennen van Gerrit Pietersz. zes opmerkelijk vrij getekende, hoogst aantrekkelijke etsen (afb. 1).⁵ Vijf daarvan zijn 1593 gedateerd en de zesde zal, gezien de zeer verwante tekenwijze, uit dezelfde tijd dateren. Daarmee behoort Gerrit Pietersz. tot de vroegst bekende 'peintre-graveurs' in de Noordelijke Nederlanden. Moeten we nu aannemen dat de kunstenaar slechts in dat ene jaar 1593 zijn zes prenten maakte en daarna nooit meer een etsnaald aanraakte, of heeft hij in later tijden nog van alles geproduceerd waarvan we nu, door een gril van het lot, geen weet meer hebben? Zowel het één als het ander is mogelijk. Er zijn meer voorbeelden bekend van schilders die zich slechts gedurende een korte periode met de etskunst hebben beziggehouden. Anderzijds zijn afdrukken van Gerrit Pietersz.' prenten uiterst zeldzaam, hetgeen doet vermoeden dat de oplagen maar klein waren. Het zou dus kunnen dat er meer etsen zijn geweest, maar dat daar geen afdrukken van bewaard zijn.

Ondanks alle onzekerheden en leemtes in onze kennis slaagde Van Thiel er toch in, als slot van zijn artikel een karakteristiek van de kunstenaar Gerrit Pietersz. te schetsen: *Het voorlopige beeld dat ik mij maak van Gerrit Pietersz. is dat van een afhankelijke, in zijn Haarlemse Akademie-tijd door de stimulerende omgang met Cornelis, Goltzius, Van Mander, De Gheyn, Matham en Muller tot uitste-*

Afb. 2

GERRIT PIETERSZ.,
*De aanbedding der
herders*, 1601.
Pen in bruin, penseel
in roodbruin en
blauw, wit gehoogd,
op grijs papier,
427 x 296 mm.
Rijksmuseum,
Amsterdam
(inv.nr. RP-T-1911-105).

kende prestaties komende maar later kwalitatief wisselvallige kunstenaar, een middelmatig maar geloofwaardig talent met voldoende karakter om een eigen plaats in te nemen onder de meer behoudende kunstenaars van zijn tijd.⁶

Daar kan men slechts mee instemmen: het is zonneklaar dat de vroegste werken die we op dit moment kennen – uit de jaren 1592-1594 – tevens tot het beste behoren dat Gerrit Pietersz. heeft afgeleverd. Na 1594 is er een leemte in het beeld. Op het moment dat we de draad weer kunnen oppakken, in 1601, heeft het verval van artistieke krachten onmiskenbaar ingezet. Als voorbeeld kan de 1601 gedateerde *Aanbidding der herders* in het Rijksmuseum dienen (afb. 2).⁷ Het grilige idioom van het Haarlems maniërisme dat in de vroege tekeningen – en ook in de etsen – zo uitgesproken aanwezig was, heeft plaatsgemaakt voor een rustiger, en misschien ook wel meer persoonlijk getinte beeldtaal. De contouren van de figuren zijn gelijkmatiger geworden, alle vormen zijn ronder en missen de hoekigheid van het vroege werk. Tegelijkertijd heeft het geheel ook iets onbeholpens: vooral de handen zijn verworden tot onooglijke kolenschoppen, de gezichten zijn soms vertrokken tot wonderlijke grimassen, de compositie vertoont weinig samenhang en de suggestie van ruimtewerking is gebrekkig. Kortom: dit is inderdaad het werk van een man die weliswaar een eigen gezicht vertoont, maar die zeker geen groot meester is. Als we nog een sprong in de tijd maken en bij de laatst bekende tekening van Gerrit Pietersz. belanden, de 1608 gedateerde *Stigmatisering van Sint Franciscus*, dan is het beeld wederom verschoven.⁸ Voor de wat wankele vormgeving van 1601 is een duidelijk streven naar helderheid en soliditeit in de plaats gekomen, en een veel grotere aandacht voor de correcte weergave van details, zoals handen en draperieën. Het predikaat 'kwalitatief wisselvallig kunstenaar' is zeker terecht.

Die wisselvalligheid heeft meteen ook geleid tot een ongewenst bijverschijnsel: Gerrit Pietersz. is een soort 'vuilnisbak-kunstenaar' geworden, aan wie in de loop der jaren de meest uiteenlopende tekeningen zijn toegeschreven. Voetnoot 3 bij Van Thiels artikel bevat een lijst van niet minder dan 33 ten onrechte toegeschreven tekeningen, viermaal zoveel als het 'zekere' getekende oeuvre.⁹ Bij het aanschouwen van zoveel kunsthistorisch geweld ontgaat een mens de lust, ooit nog een tekening aan Gerrit Pietersz. toe te schrijven. Toch wil ik hier een poging wagen. Kort geleden verwierf het Rijksmuseum een tekening, voorstellende *Judith met het hoofd van Holofernes* die, hoewel ze noch gesigneerd noch gedateerd is, mijns inziens een goede kans maakt, te worden opgenomen in de canon van 'zekere' tekeningen van Gerrit Pietersz. (afb 3)¹⁰

Eerst het verhaal. De vrome jodin Judith weet de gunst te winnen van Holofernes, de opperbevelhebber van het leger van Nebukadnessar, koning van Assyrië, die het volk van Israël wil onderwerpen. Judith beschouwt zichzelf als een werktuig in de hand van God, uitverkoren om de wrede onderdrukker te vernietigen. Zonder haar lichamelijke en religieuze integriteit in het minst te laten aantasten, weet ze Holofernes te verleiden: de veldheer wordt reddeloos verliefd. 's Avonds bezoekt Judith hem in zijn tent. Holofernes, ervan overtuigd dat hij Judith die nacht zal bezitten, gaat zich te buiten aan de wijn. Hij zinkt weg in een dronken roes en Judith hakt hem met zijn eigen zwaard het hoofd af. Wanneer de Assyriërs vernemen dat hun aanvoerder is gedood, maakt wilde paniek zich van hen meester. Holofernes' soldaten trachten ieder voor zich een goed heenkomen te zoeken en vormen zo een gemakkelijk doelwit voor de op bloed beluste Israëlieten (Judith 13; 14: 11-18; 15: 1-7). Gerrit Pietersz. heeft de oudtestamentische heldin ver-

Afb. 3

GERRIT PIETERSZ.,
*Judith met het hoofd
van Holofernes*, circa
1595-1600. Pen in
bruin, penseel in grijs-
bruin, over een schets
in grafiet of zwart
krijt, op lichtbruin
papier, 262 x 191 mm.
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-T-2007-48).

beeld op het moment dat ze, met in de ene hand het zwaard en in de andere het afgehouden hoofd, de tent van de veldheer verlaat. Buiten wacht haar kamenier, die het hoofd in een zak bergt.

Ook in de *Judith* spreidt Gerrit Pietersz. een merkwaardige mengeling van raffinement en linksheid tentoon. Handen tekenen lukt hem ook hier slecht: men krijgt niet de indruk dat Judith werkelijk greep heeft op het afgehouden hoofd van Holofernes. Wél effectief is het gebruik van het licht, dat in hoge mate de dramatiek van de voorstelling bepaalt. Het licht komt nadrukkelijk van boven, als om aan te geven dat Judith handelt onder de invloed van goddelijke inspiratie. Als een prima donna op het toneel stapt ze uit het duister van de opening in het tentdoek naar voren: haar gestalte vangt onmiddellijk het volle licht. Het felst beschenen worden haar gezicht met de ten hemel geslagen blik, haar linkerarm en het hoofd van Holofernes. Iets zachter is het schijnsel op het ontzielde lichaam van de legeraanvoerder en op de figuur van de kamenier. De onwerkelijke wereld van het Haarlems maniërisme heeft de tekenaar hier grotendeels verlaten; een

spootje ervan treft men hoogstens nog aan in de stilering van de voeten van Judith en haar kamenier. Hoewel de contouren niet meer het voortdurend aanzwellen en weer afnemen van de lijnen in de vroegste tekeningen vertonen, zijn ze levendiger, minder stijf en strak dan de omtrekken in de *Aanbidding der herders* uit 1601. In één opzicht herinnert de *Judith* nog sterk aan het vroege werk: Judiths gezicht vertoont grote overeenkomst met dat van de H. Caecilia in de ets van 1593 (afb. 4).¹¹ Het komt me voor dat de *Judith* moet worden gedateerd in het 'zwarte gat' tussen de vroege werken van 1592-1594 en het groepje tekeningen uit 1601 waartoe ook de *Aanbidding der herders* behoort. Overigens keerde Gerrit Pietersz. later in zijn loopbaan nogmaals terug naar het thema van Judith met het hoofd van Holofernes. Zo'n tien jaar geleden werd bij Sotheby's Amsterdam een 'Gp fe' gesigneerd en '1605' gedateerd schilderij geveild, waarop hetzelfde moment uit het verhaal van Judith is verbeeld als op de tekening in het Rijksmuseum (afb. 5).¹² Hoewel de figuren op het doek uit 1605 in driekwart zijn weergegeven, is de compositie nog duidelijk verwant aan die van de vroegere tekening. Op het schilderij neemt de kamenier een prominentere plaats in dan op de tekening, doordat de kunstenaar haar nu staand, schuin achter haar meesteres heeft weergegeven. Het grootste verschil tussen tekening en schilderij is echter gelegen in beider toonzetting. In de tekening overheerst de dramatiek van het moment; in het schilderij is daarvan weinig terug te vinden. Met haar rechteronderarm leunt Judith ontspannen op het gevest van het, nu met de punt naar beneden gerichte zwaard, terwijl ze met een haast achteloos gebaar het hoofd in de zak laat glijden. Haar blik is niet, zoals in de tekening, ten hemel gericht, maar ze kijkt uit haar ooghoeken van de beschouwer weg, terwijl een lichte glimlach om haar lippen

Afb. 4

GERRIT PIETERSZ.,
De H. Caecilia, 1593.
Ets, 205 x 141 mm.
Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
RP-P-OB-4640).

Afb. 5
GERRIT PIETERSZ.,
*Judith met het hoofd
van Holofernes*, 1605.
Doek, 122,5 x 107,5 cm.
Huidige verblijfplaats
onbekend (foto naar
afbeelding in de
veilingcatalogus).

speelt. De kamenier, op de tekening nog actief bij de handeling betrokken, houdt nu slechts de zak open en kijkt met een glimlach die een echo lijkt te zijn van die op het gelaat van haar meesteres, strak voor zich uit.

Hoewel onze kennis van het werk van Gerrit Pietersz. nog steeds frag-

mentarisch is, lijkt door een nadere beschouwing van de twee Judith-versies een tendens die zich reeds aftekeningende in het tot dan toe bekende oeuvre, steeds duidelijker vormen aan te nemen: met het verstrijken der jaren lost de in het vroege werk zo overvloedig aanwezige dramatiek zich op in een vergenoegde gelijkmoedigheid, een wat gezapige rust. Misschien wil ik teveel in Van Manders woorden lezen, maar zou het niet mogelijk zijn dat zijn regels ter aanvulling van Gerrit Pietersz.' levensbeschrijving meer bevatten dan een retorisch bedoelde aansporing aan alle ambitieuze schilders? Stel dat Van Mander het werk van Gerrit Pietersz. goed kende en dat de ontwikkeling die hij waarnam hem geenszins beviel. Dan neemt zijn verzuchting bijna de gedaante aan van een bezweringsformule, een dwingende bede: 'Gerrit Pietersz., weet wat je doet, je kunt zoveel meer!' Misschien is die interpretatie van de tekst wat al te gekleurd en past ons meer distantie. Maar toch: juist het feit dat de passage zo vreemd is weggestopt in de *Appendix op Het Leven der Doorluchtighe Nederlandsche, en Hoogduytsche Schilders* geeft te denken.

NOTEN

- ¹ *Het Leven der Doorluchtighe Nederlandsche, en Hoogduytsche Schilders. By een vergadert en beschreven, door Carel van Mander Schilder, Alckmaer (Passchier van Westbusch)*, 1604, niet gefolieerd (Fol. 301v); Karel van Mander, *The Lives of the Illustrious Netherlandish and German Painters*, Edited by Hessel Miedema, 6 delen, Doornspijk 1994-1999, deel 1, p. 432 en 463.
- ² Van Mander / Miedema, *op.cit.* (noot 1), deel 1, pp. 432-433.
- ³ Pieter J.J. van Thiel, 'Gerrit Pietersz.: addenda en corrigenda', in: *Was getekend...tekenkunst door de eeuwen heen; liber amicorum prof. Dr. E.K.J. Reznicek* [Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 38 (1987)], Houten 1988, pp. 355-368.
- ⁴ Van Thiel, *op.cit.* (noot 3), p. 368.
- ⁵ *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts*, deel 17, Amsterdam z.j. [1976],

pp. 107-113. *De rust op de vlucht naar Egypte*: p. 111, nr. 4.

- ⁶ Van Thiel, *op.cit.* (noot 3), p. 362.
- ⁷ K.G. Boon, *Netherlandish Drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Catalogus van de Nederlandse Tekeningen in het Rijksmuseum te Amsterdam, deel 2), Den Haag 1978, deel 1, pp. 145-146, nr. 403; deel 2, p. 153 (afb.)
- ⁸ Huidige verblijfplaats onbekend; Van Thiel, *op.cit.* (noot 3), p. 362, afb. 8.
- ⁹ Van Thiel, *op.cit.* (noot 3), p. 367, noot. 16.
- ¹⁰ Aankoop, samen met een aantal andere Hollandse, Vlaamse en Franse tekeningen, uit het Archief van de Jezuïeten in Nederland, 2007. Op het 19de-eeuwse opzetkarton draagt de tekening een toeschrijving aan Hendrick Goltzius.
- ¹¹ *Hollstein, op.cit.* (noot 5), p. 112, nr. 5.
- ¹² *Veiling Sotheby's Amsterdam*, 6 mei 1998, nr. 39 met afb.